

Л. І. Хаценко,

канд. філол. наук, доц.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

доцент кафедри української мови

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЗМІН У СЛОВОТВОРЕННІ ЗІ ЗМІНАМИ У ЛЕКСИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено проблемі взаємозв'язку змін у словотворенні та змін у лексичній системі української літературної мови середини ХІХ початку ХХІ століття. Словниковий склад мови є тим елементом мовної системи, який найбільше реагує на всі важливі події суспільного життя. Зміни у суспільному житті призводять до появи реалій, які потребують найменувань. Крім екстралінгвістичних, існують також інтралінгвістичні чинники змін словникового складу. У статті звертається увага на ряд змін у системі словотворення, викликаних змінами словникового складу української літературної мови середини ХІХ початку ХХІ століття.

Ключові слова: Система словотворення, лексична система, українська літературна мова, середина ХІХ – початок ХХІ століття, зміни словникового складу, зміни в системі словотворення.

Характеристику змін у системі словотворення необхідно починати з аналізу змін у лексичній системі мови, адже лексика і словотвір перебувають у тісному взаємному зв'язку.

Мета дослідження – простежити за змінами у словотворенні української літературної мови середини ХІХ початку ХХІ століття у зв'язку зі змінами лексичної системи.

Об'єктом дослідження є лексична та словотвірна системи української літературної мови.

Предмет дослідження – словотвірні особливості лексики української літературної мови середини ХІХ початку ХХІ століття.

Джерельною базою стали словники, твори художньої літератури, публіцистика. Особливо важливими для дослідження були «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (далі – Сл. Гр.) та «Словник української мови» в 11-ти томах (далі – СУМ).

Словниковий склад є тим елементом мовної системи, який найбільше реагує на всі важливі події суспільного життя. 50-80-і роки ХІХ століття – період значних змін у суспільному та культурному житті українського народу. Це період відміни кріпацтва, активізації народницького руху, час розвитку журналістики в Україні (Журнал «Основа» у Східній Україні, видання «Зоря Галицька» (пізніше – «Вісник»), «Вечерниці», «Мета», «Правда» в Західній Україні, журнали «Друг», «Громадський друг», «Дзвін», «Молот»).

У 50-80-ті роки ХІХ століття відбувалось утвердження української мови в якості єдиної мови української нації і становлення нової української мови на народній основі в якості єдиної літературної мови української нації. Цей процес ускладнювався політичною роз'єднаністю Східної та Західної України.

Словниковому складу української літературної мови 50-х років ХІХ століття властиві наступні особливості (деякі із цих особливостей називає мовознавець Ю. С. Сорокін, про деякі з них писали О. Г. Муромцева та М. А. Жовтобрюх):

1) дія двох протилежних тенденцій (тенденція до нормалізації і свобода слововживання), що пояснюється відсутністю загальноприйнятих норм, звідси – існування багатьох варіантних форм, наприклад: *муляр* – *мурар* [Сл.Гр. Т. 2. С. 454–455], *в'язальник* – *в'язільник* [Сл.Гр. Т. 1. С. 260–261], *стайниця* – *ставниця* [Сл.Гр. Т. 4. С. 195–196], *стріляйник* – *стрілець* [Сл.Гр. Т. 4. С. 216–217];

2) відсутність у лексичній системі багатьох ланок (особливо в галузях наукової, ділової та публіцистичної термінології) та спроби компенсувати цю відсутність, які призвели до співіснування кількох слів, що називали ту саму реалію; при цьому реалія називалася не зовсім точно, назви погано розмежовувались у стилістичному плані, наприклад: *революціонер* – *ворохобник* [Партицький О. Німецько-руський словар, Львів, 1867. Т. II. С. 99];

3) відсутність смислової та стилістичної диференціації слів, наприклад: «*Тим-то добре робили бь ті молоді писателі , що книжечки нікчемні друкують, колись не вганяли думкою за суетною славицею та найближчого свого діла пильнували. Коли в їх єсть кебета до словесності, то вона через трудову науку не загине*» [Основа. 1862, січень. С. 61], «*Мірошниченко було втирить спокійні очі в Кованька й не обзивається словом*» [Нечуй-Левицький І. С. Хмари // Нечуй-Левицький І. С. Твори в чотирьох томах. К., 1956. Т. 1. С. 608];

4) поява нових значень лексеми, не завжди виправдана: *духові машини* [Основа. 1862, 2. С. 83], *елементарна книжка* [Мета. 1863, 1. С. 88];

5) проникнення в лексичну систему іншомовних запозичень (*опозиція, маніфестація, емансипація, соціологія, конкуренція*), деякі із запозичень швидко виходять із вжитку;

б) використання в мові публіцистики та художньої літератури застарілих слів і форм, у багатьох випадках без диференціації відповідно до мети висловлювання;

7) утворення неологізмів за живими та архаїзованими словотвірними моделями, у багатьох випадках неологізми так і залишаються оказіональними утвореннями, наприклад: *первець (атом), численниця (математика), розборниця (аналітика), сильниця (фізика), зеленець (хлор), гоїниця (хірургія), писовня (орфографія), переносня (метафора)* (неологізми в галузі термінології, запропоновані М. Левченком у статті «Заметка о русинской терминологии» [Основа. 1861, липень].

XX і XXI століття принесли нові зміни в житті українського народу (російсько-японська і перша світова війни, революція, громадянська війна, криваві індустріалізація та колективізація, друга світова війна, об'єднання Східної та Західної України, відновлення зруйнованого народного господарства, життя в умовах подальшого розвитку науково-технічного прогресу, набуття Україною незалежності після розпаду Радянського Союзу, помаранчева революція та революція гідності в Україні, втрата Криму, війна на Сході України).

Все це наклало певний відбиток на розвиток лексики української мови, бо викликало появу багатьох нових реалій, що потребували найменування. Але в цьому не можна вбачати єдину причину розвитку лексичного складу мови. Крім екстралінгвістичних, існують також інтралінгвістичні фактори, що мають значний вплив на словниковий склад мови. Це і значення слова, і особливості його словотворення, і можливість уналежнювати слово до певного граматичного розряду, а також синонімія та антонімія слів, зв'язки слів відповідно до можливості контекстуального поєднання їх значень, групування слів за їх стилістичними особливостями.

Поступово в лексичній системі української літературної мови сформувались тенденції, що вели до суттєвої нормалізації слововживання, до смислової та стилістичної диференціації слів, до розвитку полісемії і, одночасно, термінологізації лексики, до широкого використання іншомовних лексичних фондів (при цьому іншомовний корінь у багатьох випадках знаходиться в оточенні морфем рідної мови (*монтувальник, бомбардувальник, бетонувальник*)).

В українській літературній мові XX – початку XXI століття помітна також тенденція, пов'язана із більш швидким переходом (у порівнянні з XIX століттям) слів до розряду застарілої лексики. Ще більш інтенсивно (у порівнянні з другою половиною XIX століття) іде процес утворення неологізмів, неологізми утворюються за живими продуктивними моделями, відзначаються високою життестійкістю, бо у більшості своїй неологізми є назвами нових реалій дійсності.

Отже, можна говорити про значну рухливість та змінність словникового складу української літературної мови середини XIX – початку XXI століть. Словниковий склад мови поповнюється з допомогою словотворення, в свою чергу, зміни в лексичній системі ведуть до цілого ряду змін в системі словотворення.

У словотвірній системі української літературної мови середини XIX – початку XXI століття діють наступні закономірності:

1) зростання аглютинативності в семантиці та структурі похідного слова, що знаходить вираження у втраті багатозначності словотвірних морфем, в ослабленні чергувань на стиках морфем, зменшенні кількості аломорфів, зростанні ролі інтерфіксації. У свою чергу, маємо також зменшення кількості всіх варіантних утворень та варіантів морфеми;

2) швидкий розвиток у XX – XXI століттях нового словотвірного способу – аббревіації, збільшення кількості слів, утворених шляхом аббревіації та суфіксації, а також шляхом основоскладання та суфіксації;

3) тенденція до зростання продуктивності та регулярності продуктивних і регулярних словотвірних типів, а також до зниження продуктивності та регулярності малопродуктивних / непродуктивних, малорегулярних / нерегулярних словотвірних типів. Все це призводить до зростання спеціалізації словотвірних засобів;

4) посилення у XX – XXI століттях стилістичного розмежування словотвірних засобів;

5) зростання змін у семантиці словотвірних типів під впливом змін у колі часткових словотвірних значень, властивих цим словотвірним типам.

Отже, середина XIX – початок XXI століття – період, який повинен викликати зацікавленість українських мовознавців, адже саме у цей період відбуваються значні зміни у системі словотворення української літературної мови, пов'язані зі змінами словникового складу.

Література

1. Словарь української мови / за ред. Б. Д. Грінченка. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
2. Словник української мови: В 11-ти томах. К. : Наукова думка, 1970–1980. Т. 1–11.
3. Словотвір сучасної української літературної мови. К. : Наукова думка, 1979. 597 с.
4. Хрустик Н. М. Проблеми морфемного, словотвірного та етимологічного аналізу. Одеса : Фенікс, 2011. 114 с.

References

1. *The dictionary of Ukrainian language, (1907–1909), ed by B. D. Grinchenko* [*Slovar' ukrains'koi movy: u 4 t / za red. B. D. Grinchenka*], Kyiv, V. 1–4.
2. *The dictionary of modern Ukrainian language, (1970–1980), [Slovyk ukrains'koi movy: u 11-ty tomakh]*, Naukova dumka, Kyiv, V. 1–11.
3. *The word-formation of modern literary Ukrainian language, (1979), [Slovotvir suchas'noi ukrains'koi literaturnoi movy: monografia]*, Naukova dumka, Kyiv, 407 p.
4. Khrustyk, N. M. (2011), *The problems of morphemic, word-building and etymological analysis* [*Problemy morfemnoho, slovotvirnoho ta etymolohichnoho analizu: nauk.-metod. Posib.*], Pheniks, Odesa, 114 p.

Л. И. Хаценко,

*Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
кафедра украинского языка*

ВЗАИМОСВЯЗЬ ИЗМЕНЕНИЙ В СЛОВООБРАЗОВАНИИ С ИЗМЕНЕНИЯМИ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ УКРАИНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА СЕРЕДИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье рассматриваются вопросы взаимосвязи изменений в словообразовании и изменений в лексической системе украинского литературного языка середины XIX – начала XXI века. Словарный состав языка является тем элементом языковой системы, который больше всего реагирует на все важные события общественной жизни. Изменения в общественной жизни приводят к появлению реалий, требующих наименований. Кроме экстралингвистических, существуют также интралингвистические факторы изменений словарного состава. В статье обращается внимание на ряд изменений в системе словообразования, вызванных изменениями словарного состава украинского литературного языка середины XIX – начала XXI века.

Ключевые слова: Система словообразования, лексическая система, украинский литературный язык, середина XIX – начало XXI века, изменения словарного состава, изменения в системе словообразования.

**INTERRELATION OF THE CHANGES IN WORD FORMATION WITH
THE CHANGES IN THE LEXICAL SYSTEM OF THE UKRAINIAN
LITERARY LANGUAGE IN THE MIDDLE OF THE 19TH – BEGINNING
OF THE 21ST CENTURY**

The article deals with the problem of interrelation of the changes in word formation with the changes in the lexical system of the Ukrainian literary language in the middle of the 19th – beginning of the 21st century. Vocabulary is the element of speech system, which is always reacts to all important social life events. Changes in social life lead to the appearance of realities that require names. In addition to extra-linguistic, there are also intralinguistic factors of changes in vocabulary. The article pays attention to a number of changes in the system of word formation caused by changes in the vocabulary of Ukrainian literary language of the middle of the 19th – beginning of the 21st century.

The following regularities are functioning in the word formation system of Ukrainian literary language of the middle of the 19th – beginning of the 21st century: a) the growth of agglutinativity in semantics and the structure of a derivative word, which manifests itself in the loss of polysemy of word-forming morphemes, weakened alternations at the junctions of morphemes, reduction of the number of allomorphs, increase in the number of cases of interfixation. There is also a decrease in the number of variant formations and variants of morphemes; b) rapid development in the 20th–21st centuries of the new word-formation method – abbreviation, the growth of the number of words formed by means of abbreviation with suffixation, as well as by means of compounding and compounding with suffixation; c) tendency to increase the productivity and regularity of productive and regular word-formation types, as well as the tendency to decrease the productivity and regularity of unproductive and irregular word-formation types, which leads to the growth of the specialization of word-formation means; d) strengthening of stylistic delimitation of word-building means in the 20th–21st centuries; e) the growth of changes in the semantics of word-formation types under the influence of changes in the partial word-formation meanings inherent in these types. On the other hand, changes in partial word-formation values are associated with the changes in vocabulary (the transition of vocabulary to outdated, the appearance of neologisms).

The middle of the 19th – the first half of the 21st century is a period of interest to linguists not only in terms of analyzing changes in the lexical composition of the Ukrainian language, but also in terms of analyzing changes in the system of word formation.

Key words: system of word formation, lexical system, Ukrainian literary language, middle of the 19th – beginning of the 21st century, changes in vocabulary, changes in the system of word formation.